

Ярослав ДАШКЕВИЧ,
доктор історичних наук,
керівник Львівського відділення
Інституту української археографії
та джерелознавства імені М.С.Грушевського
НАН України

АКЦІЯ «ВІСЛА» — ВАЖКІ ПИТАННЯ

Цілком відверто признаюся, що назва моєї статті є плагіатом. У 1998 р. у Варшаві почала виходити серія збірників статей під назвою «Україна — Польща : важкі питання» (у польському варіанті «Polska — Ukraina: trudne pytania»). Збірники видавали спільно Світовий союз воїнів Армії крайової та Об'єднання українців у Польщі. Не дуже розумію, як виникла така видавнича спілка, але у збірниках справді було поставлено чимало важких питань. Менше в них задовільних відповідей. Дещо залишилося також для мене, і тому я назвав свою статтю так само.

Замість вступу коротко зупинюся на деяких нібито теоретичних питаннях. Поняття «депортація», здається, ніколи не було об'єктом особливих дискусій, але, виходячи з історичних даних і практики депортацій, можна визначати зміст терміну «депортація», як насильницьке позасудове виселення окремих осіб (але членів справжнього або придуманого соціуму), груп населення, врешті націй з засто-

суванням сили (кажучи простіше — під конвоем із багнетами). Виселення, проведене протягом короткого відрізка часу (години, двох, трьох) з мінімумом майна, конфіскацією чи розграбуванням решти майна державою, з використанням органів безпеки чи війська, державного транспорту на місця чи території, віддалені від дотогочасного постійного місця проживання. Депортація — незаконний брутальний прояв внутрішньої репресивної політики держави у вигляді колективної відповідальності. Вона суперечить будь-яким юридичним нормам, правам людини та звичайному почуттю справедливості.

Депортації можна класифікувати за різними ознаками на окремі категорії, чим займатися не буду.

Депортації нібито кардинально відрізняються від акцій переселення, навіть якщо їх здійснюють під тиском, бо при переселенні зберігається — хоча б для видимості — елемент добровільності, можливість вивезти основну частину маєтку та отримати

компенсацію за його залишену частину (в основному, нерухомість). Переселення часом оформлювалося, як «обмін населення». Насправді, за методами виконання, переселення могло бути не менш жорстоким і брутальним, як депортація (що також трапилося з українцями Польщі).

В середині ХХ ст. по Східній, Південно-Східній та Центральній Європі прокотилися хвилі тотальних депортацій за національною ознакою, тобто з тавром етнічної чистки. Ці депортації стимулювала Друга світова війна. Вони стали «спеціальністю» Радянського Союзу та його сателітів у 40-х рр. ХХ ст. Вони не поширювалися на Західну Європу і здійснювалися без будь-яких протестів з боку західних т.зв. демократичних держав.

Депортації в Радянському Союзі відомі ще з середини 30-х рр. (кубанські українці, частина поляків і німців з України). Нова потужна хвиля почалася у 1941 р. від депортації німців Поволжя та ліквідації їхньої автономної республіки, а також німців Криму і українського Причорномор'я. На черзі був Північний Кавказ: караївці, балкарці, чеченці, інгуші; Закавказзя (що досить дивно): месхетинські турки. Далі Крим: кримські татари, греки, вірмени, болгари. У Польщі — німці (т.зв. *Austreibung*), українці (операція «Вісла»), у Чехословаччині й Югославії — німці.

Мотиви депортації були примітивні. Німці (буквально всі) — вороги Росії, Польщі, Чехословаччини, Югославії; народи Північного Кавказу — німецькі колаборанти, так, як депортовані народи Криму; месхе-

тинські турки — ніби за компанію. А українці в Польщі? Вони підтримували український національно-визвольний рух. Українці в Польщі стали — і про це треба знати і пам'ятати — єдиними для 40-х років у Європі жертвами тотальної депортації за національно-визвольний рух свого народу. Інших ніяких не було. Для контрасту — тих поляків, що підтримували польський підпільний антикомуністичний рух, тогочасний польський режим нікуди не депортував, хоча було куди — на *Ziemię odzyskane*. В зв'язку з депортацією українців жодних протестів з боку польської громадськості не було, а від римо-католицької церкви — навіть звичайного співчуття.

Отже — тепер про акцію «Вісла» як тотальну етнічну чистку. Торкнуся ще чотирьох важких питань:

1. Про «руку Москви».
2. Про корені й безпосередні причини депортації.
3. Про депортацію українців Польщі й переселення поляків з України.
4. Про ритуали покути і прощення.

1. «Рука Москви». Ті польські публіцисти та й деякі історики, що виступають на захист злочинного комуністичного режиму в Польщі, (а також з патріотичних міркувань), поширюють думку і намагаються прищеплювати її громадськості, що командувала депортацією українців Москва, а Варшава була лише покірним виконавцем. Як відомо, для підтвердження такої тези немає на сьогодні жодних джерельних — документальних або достовірних мему-

арних — даних. Говорити про непрямі докази, які в жодному випадку не є повноцінними і незаперечними, також немає підстав. Свого часу я особисто цікавився цим питанням у Москві. Це був час, коли дехто з російських істориків брав участь у підготовці багатотомника про польсько-радянські стосунки (маю на увазі видання «Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich»). На моє прохання один з упорядників багатотомника переглянув у архіві Міністерства закордонних справ (туди в нього був доступ) звіти радянського посла в Польщі за 1947 рік. У звітах говорилося про проведення депортації українців, але натяку на якусь попередню директиву Москви не було. Це, очевидно, не значить, що Москва була проти. Але сьогодні ми можемо конкретно твердити лише про «руку Варшави», тим більше, що ідея депортації зафіксована в польських документах ще в листопаді 1946 р. Заходи для здійснення операції підготовлялися від січня 1947 р., тобто ще за три місяці до того, як для її здійснення було вирішено привід — вбивство генерала Сверчевського. Антиукраїнського *zaciełzawienia* у Варшаві вис-тачало і без Москви.

Виходить, що Москва мусила погодитися з доконаним фактом — акцією «Вісла», — хоча збереження компактної української меншини в Польщі на її давній етнічній території могло, після ліквідації українського підпілля в Закарпатті й при зручній російській політиці, перетворитися у важливий фактор тиску на Варшаву.

2. Корені й безпосередні причини. Польсько-українські відносини протягом XIX–XX ст. були погані, часто — просто жахливі. Не маю бажання робити їх огляд, але вважаю, що основною причиною була анахронічна національно-державна доктрина, яка базувалася на міфі про реставрацію «історичної Польщі» й, відповідно до цього, зміцнювала переконання про польську панівну націю, про неповноцінність і відвічну підкореність українців, нездатних творити свою державу та вимагати рівнорядності з панівною нацією. Якщо в польському суспільстві виникли проукраїнські групи і групки (Липинський і його коло, «*Biuletyn polsko-ukraiński*», паризька «*Kultura*»), то їхній реальний вплив на польське політичне русло був мінімальний, а лише тепер пам'ять про них використовують для хизування національною терпимістю, лібералізмом і т.п.

Політика міжвоєнної Польщі була в плані стосунків з українською меншістю незрозуміло самовбивчою. Польща двічі зрадила українство на міжнародній арені — Ризьким договором 1921 р. (це була стара ідея поділу України між Росією і Польщею) та невиконанням ухвал Ради послів у Парижі 1923 р. відносно Галичини. Польща замість поступово здобувати союзників для можливого протистояння Німеччині та Росії, виховувала собі ворогів, стимулюючи розвиток українського націоналістичного і комуністичного руху. Друга світова війна саме через заокстенілість політичної доктрини польського еміграційного уряду, ігнорування конструктивних переговорів з

українським підпільним рухом (і це вже після Катиня) спричинила багатотисячні жертви з боку поляків і українців на зайвому для українського підпілля «третьому фронті» (Волинь, Галичина), який викликав велику втіху на російському і німецькому боці.

На польських політичних обрядах ще з 30-х рр. жевріла думка про тотальне виселення і розпорошення українців на західні й центральні землі Польщі (середовище ендеків). У березні 1939 р. було прийнято таємну ухвалу Кабінету міністрів Польщі про поступове витіснення українців з їхніх етнічних земель. В роки Другої світової війни, особливо після вибуху німецько-радянської війни, поширилася ідея тотального виселення українців з Західної України за Збруч. (До речі, пропаганда депортації українців за Збруч була активною ще в кінці 1980-х рр. — маю на увазі об'єднання ППІОН та його напівлегальний журнал «Zamek»). Є, отже, підстави вважати акцію «Вісла» спадкоємною до культивованої роками думки про остаточну ліквідацію української проблеми насильницьким шляхом.

9 вересня 1944 р. у Любліні було укладено умову між Польським комітетом національного визволення та урядом т.зв.УРСР про «евакуацію» відповідно українців з Польщі та поляків з України до України і Польщі. 6 липня 1945 р. у Москві було підписано ще один договір між Тимчасовим урядом національної єдності Польської речипосполити та урядом СРСР про право на зміну громадянства та про переселення українців і

поляків. На практиці такий обмін населення (цей термін увійшов до загального вжитку) зводився до добровільно-примусового переселення українців і поляків, який, однак, від кінця 1945 р. в межах Польщі доходив до напруги і методів депортації. У Польщі ці події стали прелюдією до депортації українців шляхом застосування акції «Вісла».

У вбивстві генерала Кароля Сверчевського 28 березня 1947 р. недалеко від Балигороду є багато неясного, починаючи від того, хто його вбив: українці чи поляки. Цей віце-міністр національної оборони був оком і вухом Москви, якого ненавиділи у польському війську, та й моральне обличчя генерала не було привабливим. Наскільки знаю, існує два різні за змістом протоколи розтину трупа (котрий з них фальшивий? чи обидва?). Про балістичну експертизу куль (двох чи трьох, бо й це неясно), які отримав генерал, мені нічого не відомо.

У мене була зустріч з повстанцем з сотні Степана Стебельського («Хрона»), який організував засідку на польський військовий відділ. Повстанець пережив ув'язнення в СРСР і повернувся до Галичини. Він говорив мені, що в загоні, у якому він був, про поїздку генералів (бо там був ще другий генерал — Миколай-Казімеж Венцковський, у якого не стріляли) упівці завчасу нічого не знали.

Але претекст було знайдено.

29 березня 1947 р., отже вже на другий день після вбивства ген.Сверчевського, політбюро ЦК Польської робітничої партії виносить ухвалу «переселити українців і мішані сім'ї на

відзискані терени (перш за все на північні Пруси), не утворюючи компактні групи». 28 квітня почалася депортація, яка практично закінчилася в жовтні 1947 р. Було застосовано засоби державного терору.

Якщо говорити про безпосередню причину акції «Вісла», то нею не було вбивство ген.Сверчевського, а страшна ксенофобія, скерована проти українців за їхню національно-визвольну боротьбу, ледве чи не від часів Богдана Хмельницького (пригадаю «Огнием і mieczem» Генрика Сенкевича, для контрасту — білоруського татарина за походженням). А вже в новіші часи — відплата за Західноукраїнську республіку, за діяльність ОУН, за велику програму — тобто різню на Волині і в Галичині і, як не дивно, за переселення частини польської меншини з західноукраїнських земель, проведене Москвою... Таким був причиновий зв'язок. За це був етноцид українців, корінної нації на давніх етнічних землях. Пімста погодний дорадник у політиці.

Баланс акції «Вісла»: депортовано і розпорошено близько 150 000 українців, вбито кілька тисяч цивільних осіб. Бійців Української повстанської армії у 1947 р. на Закерзонні було близько 1400 (до речі, для них не було амністії, як для учасників польського антикомуністичного підпілля). Звичайний підрахунок доводить, що за одного учасника українського підпілля було репресовано з застосуванням колективної відповідальності понад 100 осіб з цивільного населення. Результат — трагедія десятків тисяч українців (бо ще майже півмільйона — жертви добровільно-при-

мусового обміну населенням), змушених покинути власні відвічні землі. Виселення і депортація проводилися не з військових, а з політичних мотивів, викликаних ксенофобією.

3. Депортації українців і поляків.

У деяких публіцистів, а навіть істориків існує велика спокуса вважати рівноцінними переселення польського населення з України до Польщі згідно з умовами 1944–1945 рр., про які я згадував, не лише з т.зв. обміном населення — переселенням/виселенням українців не тільки за цими умовами, але й в результаті акції «Вісла».

Як виглядає справа з депортацією і переселенням польського населення з України насправді? Депортація поляків з Правобережної України на Схід відбувалася вперше у 1934 та 1935–1936 рр. Операція 1935–1936 рр. мала кодову назву «Поляки», і тоді було депортовано понад 50 тис. осіб; даних за 1934 р. немає. Депортували за уявний польський націоналізм, а також заможних селян, священників, інтелігенцію. Зупиняюся на цих подіях, бо сучасну польську історіографію вони, наскільки мені відомо, цікавлять мало. Хоч це дивно, але тут ще діє табу на дії Москви. Це табу не є дійсним відносно 1940–1941 рр., коли було проведено чотирирома заходами депортацію польського (і українського) населення за вибіркоким принципом — депортація торкнулася певних категорій населення, вважалось, ворожого до Москви.

Якщо для депортацій 1934, 1935–1936, 1940–1941 рр. команду з Москви ніколи не ставили під

сумнів, то для т.зв. обміну населення внаслідок умов 1944 і 1945 рр. з'явилася ще одна спокуса — звинувачувати в цьому перш за все українців, хоча диктат Москви тут не підлягає сумніву.

Що, крім цього, дає порівняльний аналіз? Українців Польщі переселяли і депортували тотально, а методи переселення до України, починаючи від кінця 1945 р., своєю бруталністю майже цілком дорівнювали депортації, то про будь яке аналогічне виселення/переселення поляків немає жодної мови. Акції «Дністер» не було. Так, частково застосовувалися методи тиску (але не збройного), панував психоз страху перед російським більшовизмом, підсилений арештами. Але ті, що таки не хотіли переселюватися, проявляючи впертість, таки не переселялися. Залишалася інтелігенція (наприклад, частина середовища львівського «Оссолінеуму»), населення в містечках і селах, діяли польські школи, польський театр. Сучасна карта польських римо-католицьких релігійних громад у цьому переконує.

Є ще один результат компаративізму. В Польщі виселяли і депортували корінне українське населення, знищуючи українську етнічну територію, згідно з польськими директивами — в Україні депортували і переселяли некорінних польських іммігрантів, хоча часом з давніми традиціями колонізації і міграції, але без ліквідації польської етнічної території, якої не було, зрештою, згідно з російськими вказівками.

Все це треба чітко усвідомлювати.

4. Формула «прощаємо і просимо прощення». Мода (бо інакше кваліфікувати важко) на повторювання такої формули поширилася десь близько десяти років тому. Її виголошували з обох боків, виголошували також особи, які ледве (з українського боку) мали на це повноважності. Як не дивно, декларації «польсько-українського єднання» пропагували люди, які в них — треба думати — ледве чи вірили. Таких формул вимагали і вимагають, зокрема від українців, якимось не вдумуючись в те, що ставити таку вимогу поневоленому народові, який вів національно-визвольну боротьбу, глибоко аморально. Алжирці, наприклад, не били себе в груди і не каюлися перед французами за повстання, що довело до незалежності Алжиру. Бо і там, як в Україні, методи боротьби накидала панівна нація і панівна держава.

Виголошування сантиментальних формул — не хочу іронізувати — перетворилося у фарс, бо за словами не пішло реальне виправлення зла, яке заподіяли жертвам акції «Вісла», ще живим, вже померлим та їхнім нащадкам. Не запанувало почуття рівноправності, бажання, згідно з принципами справедливості, ліквідувати тавро, на яке український народ як спільнота не заслужив. Нагадаю тут вороже ставлення до української проблеми, яке демонструє варшавський сейм, що не піднявся навіть до рівня радянської Верховної Ради, яка засудила етнічні чистки і, хоча б юридично, не робила перешкод депортованим у поверненні на рідні землі.

Виходить, що сейм схвалює злочини польського комуністичного режиму. На стані польського суспільства, в якому культивується образ ворога, українофобія доводить до спалахів патологічної ненависті, спеціально зупинятися не буду.

В історії взагалі та історичній пам'яті українського народу назавжди залишається злочинна акція «Вісла».

5. Висновки. Постараюся дати відповіді на важкі питання, які я намагався сформулювати. При цьому відправною точкою я роблю не просто польсько-українські конфлікти, а намагаюся враховувати загальноісторичні положення про стосунки між поневоленими та поневолювачами.

1. Акція «Вісла» — єдина депортація середини ХХ ст., виконана як пімста за національно-визвольну боротьбу з застосуванням колективної відповідальності.

2. Вона була здійснена Варшавою, а не міфічною, у даному випадку, «рукою Москви».

3. Акція була спадкоємною до довготривалої тенденції польської політики «остаточного вирішення» українського питання з застосуванням політичної провокації та брутальної сили, щоб довести до етноциду.

4. Акція «Вісла» не може прирівнюватися до переселення польського населення з Західної України після 1944 р.

5. Пора припинити гру в «прощаємо і просимо прощення», а врешті здійснити реальні заходи для ліквідації кривди, завданої жертвам та їх нащадкам, також розкриваючи польському суспільству правдиву історію і причини польсько-українських конфліктів.

У зв'язку з відзначенням трагічної для українців акції «Вісла» було видано указ президента України № 274/2007, датований 5 квітня 2007 р. Указ під назвою «Про заходи до 60-х роковин операції «Вісла». Не зупиняючись на окремих пунктах указу, треба вважати, що вшанування 60-річчя має надати заходам найвищий державний ранг. Чи Кабінет міністрів, якого стосується чотири підпункти указу, справді його виконає, це вже окреме питання.

Досі я брав участь у двох наукових конференціях у Львові. У конференції «Депортації 1944–1951 років (до 60-річчя акції «Вісла»)» 16–17 квітня 2007 р., влаштованій Львівською обласною державною адміністрацією, Історичною комісією Наукового товариства ім. Шевченка в Україні, двома академічними установами — Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича і Львівським відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Львівським національним університетом ім. І. Франка, Об'єднанням товариств депортованих українців «Закерзоння» (виступ на цій конференції перетворився у подану вище статтю). Також у другій науковій конференції «Депортаційно-переселенські акції на українських землях у ХХ столітті: погляд молоді (до 60-річчя операції «Вісла»)», влаштованій 20 квітня 2007 р.

Виступи на конференції та їх обговорення довели, що існує ще ряд дискусійних моментів, незалежних від загальних завдань відзначення 60-річчя. Ось деякі з них.

Серед учасників конференції, та й серед переселенців, поширюється думка, що претензії, морального і матеріального характеру вони повинні адресувати не Польщі, не Росії, а Україні. Нагадаю про фактичну і юридичну сторону питання. Згадану вище люблінську угоду від 9 вересня 1944 р. про «добровільну евакуацію» з території тогочасної Польщі українців, білорусів, росіян і русинів до Української Радянської Соціалістичної Республіки підписав під тиском Москви голова Ради народних комісарів УРСР М.Хрущов (пишу «під тиском Москви», бо, як відомо, Хрущов був не лише за збереження кордону на Сяні, але й за приєднання до УРСР Холмщини і Підляшшя, про що в 1944 р. публічно оголошували, не згадуючи вже про те, що його дружина була україркою з Холмщини). До речі, «евакуація» мала бути «добровільною і тому примус не може застосовуватися ні безпосередньо, ні посередньо». Не уявляю собі, хто може довести, що УРСР була державою, хоча б маріонеткового типу — іншими словами, що вона могла бути відповідальною за цей договір. Люблінська умова була практично денонсована Москвою 6 липня 1945 р. договором, в якому підтверджувалося проведення «переселення» з Польщі «особам російської, української, білоруської, русинської і литовської національності» на територію СРСР. Цим самим було задекларовано верховну роль Москви у переселенні (незалежно від того, що в документах могли згадувати й про умову від 9 вересня 1944 р.). Іншими словами, вимоги переселенців (тим

більше, що Московський договір 1945 року також передбачав «здійснення переселення на підставі добровільного волевиявлення») можуть бути скеровані в наш час лише до Російської Федерації як правонаступниці СРСР. Немає жодних підстав оберігати Москву.

Знайшлись захисники формули «прощаємо і просимо прощення», бо так, мовляв, буде по-християнськи. Складається парадоксальна ситуація, коли Об'єднання українців у Польщі просить прощення — за що? За акцію «Вісла»? Греко-католицька церква — за її ліквідацію, за ув'язнення всіх священиків у таборі в Явожно, за те, що католицька ж церква, лише римо-католицька, не знайшла слова співчуття у зв'язку з депортацією католицького ж, тільки греко-католицького населення? Українські урядові кола — за те, що українці виривалися з кайданів? Треба ще й глибоко сумніватись у тому, що ініціатори і керівники та виконавці акції «Вісла» були справді християнами і що прощення їм потрібне.

Може не треба плутати політику з релігією?

На вечорі, присвяченому 60-ій річниці примусового виселення українців з етнічних земель Лемківщини, Надсяння, Підляшшя та Холмщини під час операції «Вісла» та вшануванню пам'яті жертв цього виселення (також була довга назва цього заходу), влаштованому Львівською обласною державною адміністрацією, Львівською обласною радою, Об'єднанням товариств депортованих українців «Закерзоння» і Товариством «Лемківщина» 27 квітня

2007 р., пролунала ще одна ходова фраза про братів. (Очевидно, російська пропагандистська еквілібристика ще далі в пошані). Як вчить історія України, ці північні або західні брати століттями займалися тим, щоб загарбати Україну, поневолити її народ — або до спілки поділити країну. Українській нації потрібні не старші брати, а рівноправне становище, взаємна повага, гарантія цілісності держави, засудження «братами» своєї загарбницької політики, підсиленої державним терором, компенсація за жертви і втрати.

Може, пора українським політикам врешті відмовитися від «братерської» фразеології і оберігати гідність українського народу?

Указ від 5 квітня 2007 р. ставить перед державними органами — Кабінетом міністрів, Міністерством закордонних справ, Державним комітетом телебачення та радіомовлення, Національною телекомпанією та Національною радіокомпанією, а також Національною академією наук України ряд завдань, які тут викладати повністю не бачу потреби. На дещо, однак, варто звернути увагу.

Кабінет міністрів разом з львівською, волинською, рівненською і тернопільською обласними адміністраціями має забезпечити спорудження у Львові пам'ятника українцям, що стали жертвами депортацій у ХХ ст. Як остаточно вирішиться це завдання, поки що невідомо (хоча

відповідна спільна нарада відбулася у Львові 27 квітня 2007 р.), але перспективи побудови такого пам'ятника не рожеві. Ясно, що це не буде величний меморіал (а ніби чому? чи тому, що Україна досі не має меморіалу, присвяченого жертвам багатомільйонного голодомору та російського Великого терору?), тому порівняння з монументальними меморіалами, які я бачив у Єревані (в пам'ять жертв геноциду) чи в Єрусалимі (Яд-вашем), тут недоречне. Але почали говорити вже навіть не про пам'ятник, а про пам'ятний знак. Та й розташовувати його треба б подальше від очей, на околиці міста, на невеликому п'ятачку, довкола якого обкручується трамвай номер 4. Очевидно, вважають, що акомпанемент трамвайних дзвінків — це музичний супровід для пам'ятника.

Чого в указі немає. Немає про науково-популярні видання про акцію «Вісла» чужоземними мовами для громадськості Польщі, Росії, Західної Європи, Америки. Немає про утворення науково-дослідного інституту, що займався б історією, етнографією, мовою корінних мешканців західних окраїн української етнічної території та розпорощених акцією «Вісла» депортованих. (А може й це не потрібне після ганебного провалу з утворенням Інституту національної пам'яті?). Немає про державну підтримку об'єднань виселених до України. Немає... Може й не варто продовжувати перелік.

